

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.076>

ADABIYOTSHUNOS IBROHIM G'AFUROVNING "MANGU LATOFAT" ASARIDA ILMIY-NAZARIY KONSEPSIYALAR

Muzrabova Muslimaxon Ibodulla qizi,
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi,
magistratura bitiruvchisi
grossmacht.uz.am@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada atoqli adabiyotshunos olim Ibrohim G'afurovning ilmiy-adabiy merosi, adabiy-estetik qarashlari hamda adabiy tanqid sohasidagi muhim mulohazalari tahlil etilgan. "Mangu latofat" asarida ilgari surilgan ilmiy-nazariy konsepsiyalar, millat ma'naviyati, hayo, axloq, odob, ma'rifat va insoniylik masalalariga doir qarashlari yoritilgan. Maqolada Ibrohim G'afurovning jadid adabiyotini tadqiq etish jarayonida qiyosiy fikrlash, analitik tahlil, munozara janri va sayohatnoma kabi adabiy hodisalarga bergan baholari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, Fitrat va Mahmudxo'ja Behbudiy faoliyati hamda ijodini o'rganishdagi ilmiy yondashuvlari tahlil qilingan. Behbudiyning fojiaiy taqdiri masalasida Ibrohim G'afurov va Naim Karimov qarashlari qiyosiy aspektda yoritilib, tarixiy-arxiv manbalarining adabiyotshunoslik tadqiqotlaridagi ahamiyati ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: adabiy tanqid, qiyosiy metod, dramatik asar, munozara janri, analitik tahlil, paternalizm, sayohatnoma.

Annotation. This article analyzes the scholarly and literary legacy of the prominent literary scholar Ibrohim Gafurov, his literary and aesthetic views, and his significant perspectives in the field of literary criticism. In particular, it examines the scholarly and theoretical concepts presented in his work "Mangu Latofat" ("Eternal Beauty"), as well as his views on national spirituality, modesty, morality, ethics, enlightenment, and humanism. The article discusses Ibrohim Gafurov's assessment of such literary phenomena as comparative thinking, analytical analysis, the genre of debate, and travel writing in the study of Jadid literature. In addition, the scholar's approaches to the study of the life, activities, and creative works of Fitrat and Mahmudkhoja Behbudi are analyzed. The tragic fate of Behbudi is examined from a comparative perspective through the views of Ibrohim Gafurov and Naim Karimov, while the significance of historical and archival sources in literary studies is also highlighted.

Keywords: literary criticism, comparative method, dramatic work, debate genre, analytical analysis, paternalism, travelogue.

O‘zbek adabiyotshunosligida o‘zining mustahkam o‘rniga ega bo‘lgan, badiia va esselarida sevib, maroq bilan tilga olgan o‘sha bolaligidagi hadsiz, chegarasiz bog‘ni ma’naviyat bog‘iga aylantirib, ilmi toliblarga tuhfa etgan inson – Ibrohim G‘afurovning ilmiy merosini, adabiy qarashlarini, adabiy tanqidga oid mulohazalarini, mansura va esselarini o‘qib o‘rganish, uqish, yurak torlarini cherta oladigan va shu bilan birga ongimizga dunyoni boshqa jihatdan kuzatishimizga ta’sir o‘tkaza oladigan kitoblarini aqlimiz yetguni qadar qancha tahlil qilsak, ruhan, ma’nan ozuqa olsak shuncha oz. Ularning umri davomida to‘plagan, xazina sifatida qoldirgan kitoblarida adabiyotshunosligimizning muhim masalalari muhokama ostiga olinadi yoki tadqiqotchilar nigohini yangi manzillarga qaratgan holda izlanishga, muammo yechimini topishga undaydi.

Biz ushbu maqolamizda I.G‘afurovning 2008-yilda chop etilgan “Mangu latofat” asarida keltirilgan ilmiy-nazariy konsepsiyalar haqida fikr yuritamiz. Ilmiy-nazariy konsepsiyaga to‘xtab o‘tishdan oldin avvalo nima uchun kitobga “Mangu latofat” nomi berilganligi xususida munosabat bildirmoqchimiz. I.G‘afurovning qarashlariga ko‘ra, insondagi har qanday og‘ir vaziyatda yoki oddiy hayotiy muammolar girdobida suzib yurganda, kundalik turmushimizda u uchun eng katta xaloskor bu uning hayosi bo‘ladi. Hayo masalasiga oid qarashlar, fikrlar tizilmasi 2006-yilda nashr etilgan “Hayo – xaloskor” kitobida to‘laqonli ochib berilgan. “Mangu latofat” asari esa qaysidir jihatlariga ko‘ra, masalan, axloq, odob, ma’naviy yetuklik, insoniylik, iroda erkinligi va shu singari mavzulardan kelib chiqqan holda “Hayo – xaloskor” kitobiga payvasta o‘laroq bitilgan, nazarimizda. Ammo bu degani ikkala kitob bir xil degani emas. Ularning orasida mavzu mundarijasi jihatidan turfalik bor. Dostoyevskiy dunyoni go‘zallik qutqaradi degan nuqtada, I.G‘afurov aksincha hayo, axloq va odob qutqaradi deb hisoblaydi. Ushbu mulohazasini kitobning turli burchaklariga marvaridlar singari sochib, qaysidir mavzularga bog‘lagan holatda munosabat bildiradi. Zotan, muqaddas kitoblarimizdan Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy tomonidan tartib berilgan “Al-jome’ as-sahih” kitobining 1-juz 16-bobiga “Hayo – iymondandir” deb nom beriladi va hayo masalasiga oid quyidagi hadis sharif keltiriladi: “24-hadis. Rasululloh sollallohu alayhi vasallam birodarini (ortiqcha) hayosi uchun koyiyotgan ansorlardan birining yonidan o‘ta turib, unga bunday dedilar: “Tek qo‘y uni, hayo iymondandir!” (yana q. 6118)”⁸⁰. Adabiyotimiz ildizlari, ularda ko‘tarilgan g‘oya mustahkam kuchga egaligining sababi ham shunda. Ishonchli manbaga suyanish, undan oziqlanish va boshqalarni ham shunga dawat etishda.

Mazkur kitobni “Millatning billurlanishi” nomi ostidagi badiia boshlab beradi. Badiada muallif tomonidan millatimizning necha asrlik ilm-fan, madaniy jihatdan bir maromda qilt etmasdan deysinib turgandan so‘ng jadidlarimizning faol harakati, o‘rganish va izlanishi, xalqni faqatgina ma’rifat yorug‘ kunlarga olib chiqishi mumkinligi billurlanishga teng jarayob deb baholanadi. Ushbu davrning umumiy xarakterli belgisi sifatida xafsalasizlik nisbat qilib olinadi. Ya’ni xalqning buguni va ertasi faqat va faqat to‘y, maraka, a’za, hayit va shu

⁸⁰ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-jome’ as-sahih. – Toshkent: “Oltin kitob” nashriyoti, 2024 y. – B .656

singarilardan iborat ekanligi, natijada dunyo xalqlari ixtirolar qilib, ma'naviy dunyosini yanada boyitish payiga tushgan bir paytda biznikilar faqat maishiy mavzular girdobida ekanligi, xafsalasizlik esa o'z-o'zidan yuqumli kasallik singari insonlar tabiatiga singib qolganligi aks ettiriladi. Xafsalasizlikni g'ayratsizlik so'zi bilan ham tenglashtirgan holatda Turon o'lkasida bu holat uch asr davom etdi deya baho beriladi.

Biz bilamizki, adabiyotshunoslikda qiyosiy metod degan istiloh bor. Bu ikki yoki undan ortiq asarni ko'tarilgan mavzusi, tuzulishi, ijodkor tili vahokazolarga ko'ra o'zaro solishtirib munosabat bildirishdir. Adabiyotshunos I.G'afurov bildirgan qarashga ko'ra o'sha davrda jadidlarimiz, ma'rifatparvarlarimiz qiyosiy firllashga alohida e'tibor bergan. Bu usul ular uchun maqsadlarini bayon qilishda, oq va qorani solishtirib, oq g'olib bo'lishini ilmlilik va ilmsizlikka bog'lab tushuntirganlar. Xususan dramatik asarlar bo'lsin yoki nasriy, nazmga tegishli – bari-barida qiyos asosiy qurolga aylangan. Deylik Fitratning "Hind sayyohi bayonoti" boshdan oxir savodsizlik va ularning dunyo xalqlari ilm-fan jihatidan erishayotgan yutug'iga solishtiriladi. Hindistonlik musulmon sayyoh yigit Buxoro amirligi hududlarida tibbiyot, ilm-fan, sanoat, davlat boshqaruvi va shu singari masalalarda jiddiy xatoliklar borligini tanqid ko'zi bilan baholaydi. Asarni o'qish davomida sayyoh aslida Fitratning o'zimikin deb ham mushohada yuritasiz. Bularning bari yuqorida tilga olganimizdek adabiyotshunos I.G'afurovning jadidlarda qiyosiy usul ustun degan qarashiga olib boradi.

Jadidlarimiz janrlar masalasida ham o'zidan oldin Bobur, Muqimiy va shu singari boshqa ijodkorlar tarafidan yaratilgan usul va yo'singa katta ta'sir ko'rsatdi. Mavjud janr orqali ko'rgan-kechirgan hodisalarini siyosiy jihatdan puxta holatda, tizimga solib nashr ettirdi. Buni Mahmudxo'ja Behbudiyning "Sayohat xotiralari" asari misolida ayta olamiz. Adabiyotshunos I.G'afurovning ta'kidlashicha, "Sayohat xotiralari" Mahmudxo'ja Behbudiyning shaxsiyatini, uning inson sifatida belgili hususiyatlarini o'zida aks ettiradi, ko'zlagan maqsad va vazifalarini oyna singari tasvirlaydi. "Bu jihatdan uning 1914-yilda yozgan va bobma-bob "Oyna" jurnalida bosilib chiqqan "Sayohat xotiralari" asari juda katta va o'lmas qimmatga egadir. Sayohatnomalar yozuvchilarning dunyoga, dunyo masalalariga munosabatlarigina emas, shu munosabatlar orqali ularning kim va qanday inson ekanliklarini ham yorqin namoyon etadi"⁸¹.

"Mangu latofat" asarida navbatdagi tilga olingan ilmiy-nazariy konsepsiya munozara janrining rivoji va Fitratning unga ko'rsatgan ta'siri haqida boradi. Fitrat Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo va yana boshqa hududlar aholisining turmush tarzini, har tomonlama qoloqlik botqog'iga botib borayotganini farang, hind sayyohlarining kuzatishlari misolida ochib beradi. "Buxoro vositasida butun Turkiston ishlarini u yevropacha adabiy-badiiy tahlildan o'tkazishni mo'ljallagan. Binobarin, "Hind sayyohi" ham "Munozara" ham Turon zaminida, o'zbek adabiyotida yevropacha tahlil usuli qo'llangan, analitik fikrning qudratli to'lqinlari ilk namoyon etilgan asarlardir", - deb fikr bildiradi adabiyotshunos I.G'afurov⁸². Shu o'rinda analitik tahlil haqida qisqacha ma'lumot berib o'tamiz. Adabiyotshunoslikda analitik tahlil

⁸¹ G'afurov, Ibrohim. Mangu latofat: Badialar, risolalar: 2-kitob. – T.: "Sharq", 2008. – 464 b.

⁸² Yuqoridagi manba

bu badiiy asarni qismlarga bo‘lib, uning mazmunini, shakli, til xususiyatlari, syujeti, kompozitsiyasi, g‘oyaviy qatlamlarini chuqur o‘rganish jarayonidir. Ustoz I.G‘afurov yevropacha adabiy-badiiy tahlil usuli Fitratga butun Turkiston voqeligini ochiq-oshkora, bo‘yamay, bo‘rttirib, sohta vatanparvarlikka berilib ko‘rsatib o‘tish imkonini yaratdi, deya qo‘shimcha qilib ham o‘tadi.

Munaqqid I.G‘afurov yuqoridagi badialarda xalqning o‘sha davrdagi ortda qolishining birlamchi sabablaridan biri xafsalasizlik deb baholangan bo‘lsa, Fitrat haqidagi mulohazalarida esa ichki tanazzulning asosiy sababi milliy bexabarlikni yozuvchi aks ettirganini bayon etadi. Fitratni ikki xorijiy musofir misolida xabarsizlikning daxshatli kartinalari bilan olamni tanishtiradi, deydi ustoz.

Adabiyotshunoslikda muhim xulosaga kelishda arxiv hujjatlari bilan ishlash, ular bilan tanishish, tahlil ostiga olish muhim xususiyatlardan biri. Xuddi shunday Behbudiyning sirli o‘limi voqeasi, uning sodir bo‘lganligi haqida Ibrohim G‘afurov ham “Amir nega Behbudiya qo‘l bermadi?” nomi ostida badia yozadi. Unda arxiv hujjatlaridan namunalar keltirish bilan jarayonga munosabat bildiradi. Kitobda keltirilgan ma‘lumotlarga ko‘ra, “Hurriyat” gazetasining 1917-yil 1-may sonida Behbudiyning Buxoroda bo‘layotgan siyosiy jarayon, unda amirning tutgan roli masalasiga bag‘ishlangan maqolasi “Buxoro voqealari va daf‘i tuhmat” degan nom ostida chiqariladi. Maqolada amir shaxsiyati o‘ziga ma‘qul kelmasligi kutilgan ayrim masalalar ochiq-oydin yozilgan edi. Masalan bulardan biri amirning muhim hisoblangan manifestning o‘z munshiylariga emas, Millerga topshirgani, aslida farmonning asl egasi kimligi, amir bilan bilan ko‘rishish vaqti yaqinlashganda amirni Nasrullo qushbegi yetaklab olib keldi degan jumla, ustoz I.G‘afurov ta‘biri bilan aytganda aslida amir janoblari qushbegi va boshqa a‘yonlar o‘ramida kelishi kerakligi, eng achchiq munosabat esa Behbudiyning semizligi sabab aziyat chekardi degan jumlasini bo‘lganligi butunboshli maqolaning zaharhandasini ko‘rsatib berdi deb talqin qilinadi. Eng ahamiyatli joyi amirning ikki musulmondan tashqari barcha ovro‘poliklar bilan xayrlashib chiqib ketishi maqolada asosiy e‘tiborni tortadigan joyi edi. Zotan o‘sha ikki musulmondan biri Behbudiyni janoblari edi...

Adabiyotshunos I.G‘afurov javobi o‘zida bo‘lgan savollar bilan amir maqolani o‘qimadi deb o‘ylaysizmi, maqolada aks etgan mazmun amirga xush yoqdi deb o‘ylaysizmi, ahir unda haqiqatlar bayon qilinmaganmide singari savollar bilan o‘quvchiga yuzlanadi. Yaxshisi yana ham tushunarli bo‘lishi uchun aynan matnning o‘zini keltiramiz. “Amir Behbudiyning so‘zlarini yuragiga tugib qo‘ydi. U kin va qon ichida ulg‘aygan... boshqa iloji ham yo‘q edi. Keyin u ikki yil kutadi. Ikki yildan so‘ng aprelda Shahrisabzda Behbudiyni qo‘lga tushiradi. Orzusiga yetadi. O‘zbekiston quyoshini so‘yadi va yerga tiqadi...”.

Ushbu badiadan ayon bo‘ladiki, Behbudiyni amir va uning odamlari tomonidan o‘ldirilgan. O‘ldirilishining sababi, undanam oldin Behbudiya amirning qo‘l bermaganligi – barida gina, kudurat, haqiqatning achchiq ta‘mi zahar o‘rnida botganligi edi. Behbudiyni barcha masalada oldinda edi. U voqealar bo‘lib o‘tishidan uch kun keyin darhol hodisa haqida

maqola tayyorlab nashr ettiradi. Sadriddin Ayniy esa uch yil keyin maqola yozadi va uning maqolasida nisbatan silliq jumlar ko‘p edi.

Behbudiy masalasiga e‘tibor qaratib, bu haqida tadqiqot ishlarini olib borgan olimlarimizdan yana biri akademik Naim Karimov edi. Akademik N.Karimovning “XX asr adabiyoti manzaralari” qo‘llanmasida jadidlar haqida so‘z borar ekan davriylik nuqtayi nazaridan Mahmudxo‘ja Behbudiy hayot yo‘li, xalqimizning zang bosgan ongini tozalash uchun olib borgan ishlarini hamda uning sirli o‘limi bilan aloqador masalani atroflicha yoritadi. Tadqiqotchilar tomonidan bildirilgan mulohazalarni ketma-ketlikda, asosli va asossizga ajratilgan holda berib boradi. Ichi g‘ovak, qo‘lga ilinmas dalillarni ham ochiq-ravshan ko‘rsatadi va ko‘tarilgan mavzu so‘ngida javob sifatida haqiqatga yaqin mulohazani bildiradi. Mahmudxo‘ja Behbudiy haqida to‘plagan, bizga yetkazmoqchi bo‘lgan ma’lumotlarini quyidagi sarlavhalar ostida bayon qiladi: “M.Behbudiy hayotiga bir nazar”, “Behbudiyni so‘nggi kunlari”, “Fojia arafasida”, “Behbudiy qayerga va nima maqsadda bormoqchi bo‘lgan?”, “Behbudiyni kim o‘ldirgan?”, “Yana komissiya xulosalariga qaytsak”, “Behbudiy qayerda dafn etilgan?”, “Behbudiy qayerga bormoqchi edi?”...

Tadqiqotlarning juda ko‘pchiligida M.Behbudiy Buxoro amirligi tarafidan o‘ldirilganligi aks etadi. Ammo N.Karimov xorij jurnallariga ham e‘tiborimizni qaratadi va ulardan iqtiboslar keltiradi. “Behbudiyni kim o‘ldirgan?” degan savolga yakuniy javob sifatida Abdurauf Fitratning: “Sovet hokimiyati Behbudiyni Buxoro amirining qo‘li bilan o‘ldirgan”, degan fikrini keltiradi.⁸³

Adabiyotshunos I.G‘afurovning navbatdagi qarashlaridan biri G‘.G‘ulom ijodida paternalizm ustunligi masalasi. Paternalizm bu ustoz keltirgan ma’lumot bilan aytganda bolalarga, yetimlarga, ezilganlarga g‘amxo‘rlik qilish, shafqat va muruvvatda bo‘lish. “Sen yetim emassan” asarini fikrining isboti sifatida keltiradi.

I.G‘afurov G‘afur G‘ulom, Erkin Vohidov, Said Ahmad – barchasi haqida fikr bildirganda ularning o‘ziga xos ijod maktabi yaratganini aytadi, ta’sir doirasini ijodkorlar nomlarini keltirish bilan isbotlaydi.

Ushbu maqolamiz orqali shuni xulosa qila olamizki, adabiyotshunos Ibrohim G‘afurovning siz-u biz sof ilmiy ruhdagi asar emas deb baho bergan kitoblaridan adabiyotshunosligimizga oid ilmiy-nazariy konsepsiyalarni topish mumkin. Bunda faqatgina o‘zbek adabiyotshunosligi muammolari o‘rtaga tashlanmaydi, balki jahon adabiyoti haqida ham mulohaza bildiriladi. Jahon adabiyoti o‘zbek adabiyotiga solishtirilgan holatda xulosalar keltiriladi. Bugungi kunda har bir yosh tadqiqotchi adabiyotshunoslik maydoniga kirib kelishda I.G‘afurov, N.Karimov kabi buyuk o‘zbek darg‘alarining kitob va qo‘llanmalari bilan tanishib chiqishi, ularda ko‘tarilgan masalaga e‘tibor qaratishi joiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-jome’ as-sahih. – Toshkent: “Oltin kitob” nashriyoti, 2024 y. – B .656

⁸³ Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – 534 b.

2. G‘afurov, Ibrohim. Mangu latofat: Badialar, risolalar: 2-kitob. – T.: “Sharq”, 2008. – 464 b.
3. G‘afurov, Ibrohim. Mangu latofat: Badialar, risolalar: 2-kitob. – T.: “Sharq”, 2008. – 464 b.
4. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент “Академнашр”, 2013.